

A félreértelmezés karneváljai

„A hálózattudomány sikerének folytatódása azon múlik, hogy képesek leszünk-e fenntartani a kutatás multidiszciplináris jellegét, lehetővé téve, hogy minden kutató belevigye a saját nézőpontját. Az ötleteknek és szempontoknak ez az ütköztetése a kutatási terület erőssége és szellemi hajtómotorja marad.” (Barabási Albert-László)

„találtam egy problémát, amelyre egyáltalán nincs megoldásom.” (Moretti)

„Az a két terv, amit említettem (a természetes számsor végtelen szótára és valamennyi emlékkép fölösleges gondolati katalógusa), értelmetlen, de van bennük bizonyos dadogó nagyszerűség.” (Borges)

„Afféle tudományos detektív leszek. Éjszakai mulatók és bordélyok helyett könyvesboltokba, könyvtárakba, egyetemi tanszékekre járok. Na meg ülök a dolgozószobámban, a lábam az asztalon, papírpohárból iszom a whiskyt, amit a sarki fűszerestől hoztam zacskóban.” (Eco)

Létezik-e olyan olvasási mód, amelyben a szöveg és a világ értelmezésének a határai elmosódnak? A választott művek: Borges: *A halott* (1949), *Az elágazó ösvények kertje* (1941), *A halál és az iránytű* (1944), Danilo Kiš: *Bolondok és királyok könyve* in *Holtak enciklopédia* (1983), Umberto Eco: *A Foucault–inga* (1988), Tar Sándor: *Szürke galamb* (1996), Julia Kristeva: *Gyilkosság Bizáncban* (2004) olyan sorozattá állnak össze, melyekben ez a határ nem csupán elmosódik, hanem az adott szövegek értelmezése, a megértés folyamata alapvetően a félreértés paradigmájára épül.

I.

A fenti szövegek olyan paradigmát építenek fel, amelyekben az interpretációk lehetősége nem pusztán az értelmezés nyitottságának fogalmát bizonytalanítja el, de a könyv és a valóság határait is. Ahogy látni fogjuk, az értelmezés nem pusztán magában foglalja, hanem kiindulópontnak tekint a félreértés lehetőségét.

Az eltérő nyelveken, irodalmi korszakokban született művek mind a huszadik században keletkeztek, és olyan főszereplőket mozgatnak, akik vagy egy korábbi szöveg párhuzamaként akarják megérteni a világ szabályait, vagy azzal a megértési kényszerrel szembesülnek, mint Danilo Kiš tisztje. A vizsgált szövegek bűnügyi történetek, amelyeket a klasszikus krimivel szemben a szálak elvarrása

helyett az információk megbízhatatlansága jellemez, s a lezárhatatlanság, a megmagyarázhatatlanság lesz a meghatározó. Az elbeszélés – és így az olvasás – folyamatában a félreértés, és nem a megértés kódolódik bele a szövegekbe. Sőt, ha a „hálózat kutatás valóságos rendszerekre utal, konkrét egyének, dokumentumok, sejtek stb. közötti kapcsolatokra”¹, akkor az irodalmi szöveg olyan hálózat része lesz, amely a szövegen kívüli valóságot is magában foglalja. A „könyv lapjain kívüli valóság” (Kundera) bekerülhet a szöveg által megnyitott értelmezések hálózatába, sőt a szöveg és a szövegen kívüli világ folyamatos átjárhatósága is megvalósulhat.

Svetlana Boym szerint az összeesküvés és az elbeszélő szöveg terminusai átfedik egymást: mindkét esetben cselekményekről és cselvetésekről folyik a beszéd². S bár a cselekményt konstruáló értelmezés, a Roland Barthes által „a jelentésadás szenvedélyének” nevezett olvasat az értelmezések sokszerűségben lakozik, a vizsgált szövegek arra nyújtanak példát, amikor a „jelentésadás szenvedélye” a jelentésadás ellen fordul. Míg az irodalmi szövegek az értelmezések pluralitását feltételezik, addig az összeesküvés-elméletekre épülő regények a hiteles és hiteltelen értelmezések közötti határ átjárhatóságát tematizálják.

A vizsgált szövegeknek a magas és a tömegkultúra közötti ingadozását a titoknak a posztmodernben és a populáris kultúrában betöltött szerepe indokolja. Míg a titok a kli-sék biztonságát és a megértés illúzióját adja meg, addig a magaskultúra nézőpontja a kételyt, a struktúrára való rákérdezést biztosítja. Együttes jelenlétükből következik, hogy előbbi a probléma felvetését, utóbbi annak megoldását valószínűsíti. A szövegek azt mutatják meg, hogy a rosszul feltett kérdés esetén nem adható jó válasz, azaz a világot csak félreérteni lehet.

Érdemes Morettinek a regény műfajára vonatkozó szavait a populáris kultúra szélesebb esetében is megfontolni: „a regény nem azért uralkodó, mert eléri a Magas Kultúrát (...), hanem épp ellenkező okból: sosem csak a Magas Kultúrában létezik, hanem képes folyamatosan két táblán játszani, megőrizve kettős természetét, ahol a vulgáris és a kifinomult elválaszthatatlanok.”³

Borges novellái az argentin folklór mellett a huszadik század tömegkultúrájából is táplálkoznak. A városból a határvidékekre vágyó hősök a korábban olvasott magas- és populáris kultúra mintázatai szerint kívánnak élni: a városból a vidékre költöző értelmiségi a népies romantika gauchója akar lenni, a nyomozó pedig ott is misztikus világmagyarázatot feltételez, ahol ezzel félreérti a

világot. Mindkét típus a saját gondolkodási strukturáit igyekezik a világra oktrojálni. *A halál és az iránytű* nyomozója egy gyilkossági ügyet Isten nevének négy betűje alapján próbál megoldani, miközben a legszimplább bűncselekmény áldozata lesz:

„A harmadik »gyilkosság« február harmadikán esett meg. Amint Treviranus gyanította, pusztá színjáték volt. Gryphius-Ginzberg-Ginsburg én vagyok; egy végtelen hétig tengődtem (egy nyavalyás álszakállal megtoldva) abban a vacak szobában a Rue de Toulonban, amíg a barátaim el nem raboltak. A kocsihágcsóról egyikük felírta egy oszlopra: *Fény derült a Név utolsó betűjére*. Ez a felirat azt jelentette, hogy *három* gyilkosságról van szó. Így értelmezte a közönség; én persze több jelet hagytam hátra, hogy maga, a nagyészű Lönnrot rájöjjön: *négy* lesz. Egy csoda északon, két másik keleten és nyugaton egy negyedik csodát kíván délen; a tetragrammaton – Isten Neve, JHVH – *négy* betűből áll; a bohócok és a festőműhely ábrái *négy* esetet sugallnak. Aláhúztam bizonyos részt Leusden könyvében; ez a rész arról tudósít, hogy a zsidók napnyugtától napnyugtáig számították a napot; ebből a részből arra lehet következtetni, hogy a halálesetek minden hónap negyedikén történtek. Én küldtem az egyenlő oldalú háromszöget Treviranusnak. Sejtet-

tem, hogy maga hozzáteszi majd a hiányzó pontot. Azt a pontot, amely tökéletes rombuszt ad, azt a pontot, amely kijelöli a helyet, ahol pontos halál várja. Mindent kigondoltam, Erik Lönnrot, hogy idecsaljam magát Triste-le-Roy magányába.”⁴

A halott című novella is a világ félreértését mutatja:

„Mielőtt meghal, Otálora rájön, hogy kezdettől fogva elárulták, halálra ítélték, azért engedték neki a szerelmet, a parancsolást, mert már halottnak tekintették, mert Bandeira szemében már halott volt.”⁵

Az eláragzó ösvények kertjében pedig a kémtörténet kiterjesztése értelmezhető hálózattá építi ugyan össze a motívumokat, ám a hős erkölcsi-szellemi – esztétikai önfelszámolása, sőt halála lesz az ára:

„A többi már valószerűtlen, és nem számít. (...) Kötél általi halálra ítélték. Szörnyű módon győztem: közöltem Berlinnel annak a városnak a titkolt nevét, amelyet meg kellett támadniuk. Tegnap lebombázták; ezt ugyanazokban az újságokban olvastam, amelyek feladták Anglia lakóinak a rejtvényt: egy Ju Cun nevű ismeretlen meggyilkolta Stephen Albertet, a tudós sinológust. A Főnök megfejtette a rejtvényt. Tudta: az a legfőbb gondom, hogy valami módon rámutassak (a háború robaján keresztül) arra a városra, amely-

nek Albert a neve, és hogy erre csak egy módot találtam: megöltem egy Albert nevű embert. De nem tud semmit (senki se tudhat) arról, hogy milyen végtelenül bánatos vagyok, és milyen végtelenül fáradt.”⁶

Míg Borgesnél az argentin folklór, Kišnél a „faksön”, Tarnál a katasztrófa- és kalandfilm vagy a kereskedelmi rádiózás megkerülhetetlen, addig Ecónál a jelen kiábrándultsága és az elveszett múlt emlékei is a tömegkultúra nyelvén szólalnak meg:

„A Pilade volt akkoriban az a szabad kikötő, az az ür-kocsma, ahol az Ophiulcus bolygó Földet ostromló lényei nyugton megfértek a Birodalomnak a Van Allen gyűrűkön őrző embereivel. Csatornaparti, régi lebujszó volt: bádognap, biliárd, kora reggel egy pohárka fehéret felhőrpintő villamoskalauzok, kisiparosok a környékről. Hatvannyolc táján és a rákövetkező években a Pilade amolyan Rick's Bár-féleség lett, ahol egy asztalnál verhetné a blattot a diákmozgalmár meg a burzsuj lap újságírója, aki lapzárta után ugrott be egy stamperre, miközben már elindultak az első teherautók, hogy széthordják a kioszkokba a rendszer hazugságait. De Piladénál az újságíró is kizsákmányolt proletárnak, ideológiagyártó futószalag mellé kényszerített érték-többlettermelőnek érezte magát, és a diákok kegyesen feloldozták.”⁷

A szövegek azt mutatják, hogy sem Borges világát, sem a hetvenes

évek Olaszországát, sem a Tar-féle Magyarországot nem lehet a hagyományos kulturális minták szerint értelmezni.

Mindhárom átmeneti időszak felerősíti azt a tömegkultúrát, amely artikulálni nem képes a kétségeket, de megjelenítheti az adott kultúra rossz közérzetét. S ebben az esetben a flipper is világmagyarázattá válhat:

„Nem az a cél flipperezéskor, hogy idejében megállítsuk a golyót a lyuk előtt, és nem is az, hogy egy hátvéd segítségével jó magasra visszarángasszuk, hanem az, hogy kényszerítsük: maradjon minél tovább fenn, ahol a legtöbb a villogó préda, pattanjon egyikről a másikra, hányódjék csak ide-oda bolondul, mégis a saját akaratából.”⁸

A populáris kultúra és a világ titkos szerkezetének felderítése között amúgy is erős a kapcsolat: az összeesküvés-elméletek a vallásos és világi szövegek, a magas- és a népi kultúra tartományai között transzponálódnak, országhatárokon keresztül és kasul. Boym szerint a „politikai és társadalmi változások idején tényésznek az összeesküvés-elméletek. Az angol és francia forradalom, korábban pedig a vallásháborúk, a kereszties hadjáratok, a Templomos Lovagrend, a Grál fel- és eltűnése idején és kapcsán jelentek meg az al-

ternatív világ- és történelemmagyarázattá összeálló mítoszok”⁹.

Danilo Kiš novellájában a világ félreértései rakódnak egymásra. A *Királyok és bolondok könyve*¹⁰ elbeszélője több narrátornak ad hangot. Őt a zsidó világuralomra törekvés összeesküvés-elmélete csak „szörmentén érdekli”, ám történelmi tapasztalata miatt nagyon is személyes a számára: a novellában említett könyv, a szöveg lapját adó, „A nagy kicsinyben, avagy az Antikrisztus és az ördög közeledő uralma a Földön” már címmel is figyelemre méltó könyv 1944-es magyar kiadását követően valaki belélt az ablakán. Ez a Kiš-életrajzba referenciálisan beilleszthető tény jól mutatja a jugoszláv szerzőre jellemző „faksön”, a faktum és a fikció keverékének működését.

A novella másik narrátor-szemtanúja a cári hadsereg egykori elhárítótisztje, aki az isztambuli emigrációban meséli el történetét: bizonyítékot kellett volna találnia egy cárelles zsidó összeesküvésre, de ilyet, nem lévén összeesküvés, nem találhatott.

„Mellesleg önök bizonyára tudnak róla, hogy én Gyenyikin tábornok utasítása alapján vizsgálatot indítottam annak megállapítására, hogy valóban létezik-e Oroszországban egy olyan titkos összeesküvés csoport, mint amilyenről Nilus ír. Tisztelt uraim, egyetlen titkos szervezetet lepleztünk le, s ennek a célja

az volt, hogy a Romanovokat visszahatalomra segítse a hatalomba! (...) Egy alkalommal pontosan az összeesküvők elleni büntető akció végére érkeztem. A kép a mai napig véres sebként maradt meg az emlékezetemben... Ezredes úr, ha a ti összeesküvőitek úgy néznek ki, ahogy az a lány kinézett...”¹¹ A nyomozás tekintetében kompetens tiszt személyes tapasztalata nem győzi meg az összeesküvés-elmélet híveit. A novella világossá teszi, hogy a téboly természete szerint megszüntethetetlen: a többiek szerint, vagy nem nyomozott eléggé, vagy ő maga is fedez valamit, azaz a összeesküvés részese lett: „a férfihangok távoli kritikusan elnyomják szavait, s félbeszakítják visszaemlékezését (...)”¹².

Boym szerint Kiš szemtanúja megpróbálja ugyan megszakítani a konspirációs láncolatot, de e szándékától függetlenül e félbeszakítás csupán időleges lehet.

Eco szemiotikusként is jelek értelmezésével foglalkozott, irodalomteoretikusként pedig Balzac, Dumas vagy Sue műveiben elemezte a konspirációs cselekményeket. A Foucault-ingában a titkos társaságok irracionális világmagyarázatainak történelmi távlatú felszíne alatt a hetvenes-nyolcvanas évek bizonytalansága húzódik meg: „Nem sokat értettem addigra már az elmúlt esz-

tendők Olaszországból. Épp a nagy változások küszöbén mentem el, majdhogynem büntudattal, amiért a számadáskor oldok kereket. Amikor elmentem, bárkinek a hanghordozásából, a mondatfűzéséből, a szentszöveg-idézeteiből meg tudtam mondani, milyen ideológia híve az illető. Mire visszatértem, már fogalmam sem volt, ki kivel van. Forradalomról többé nem esett szó, a Vágyra hivatkoztak; aki baloldalinak mondta magát, Nietzschét és Céline-t emlegette, a jobboldali lapok meg a harmadik világ forradalmát ünnepelelték.”¹³

A *Foucault-inga* három főhőse közül a narrátor Casaubon „nem azért keveredik bele az összeesküvéselméletbe, mert hívő, hanem éppen azért, mert nem az. Nem hisz semmiben, még saját szkepticizmusában sem; könnyen csábítja el tehát az irracionalitás egzotikus illata. Belbo, a második figura számára a nagyszabású összeesküvés pótléka annak, hogy nem sikerült hősiess, vagy legalább alkotó életet élnie.”¹⁴

A konspirációs játszma nemcsak azt teszi lehetővé Belbo és Casaubon számára, hogy beteljesítsék kielégítetlen fantáziáikat, azaz legalább ezen az ironikus-szkeptikus módon csatlakozzanak az emberiség kollektív történetéhez¹⁵, de egyben modern Bouvard és Pécuchet módjára egymásra halmozzák a magas és tömegkultúra produktumait. Ezek

között úgy teremtenek összefüggéseket, hogy a tények összekapcsolása a világ megértése helyett a világ félreértését szolgálják.

Tar *Szürke galambja* a magyar rendszerváltás története: az eltagadott közelmúltat és a kiismerhetetlen jelen léttapasztalatát a krimi olvasási módjának középpontba állításával a bűn fogalma köré szervezi. Debrecen s a kilencvenes évek Magyarországa is kiismerhetetlen, sőt felfoghatatlan szabályok szerint él:

„Ő most világosan látta, hogy odakint az emberek másként viselkednek, mert történt valami, ami elszabadította bennük addig elfojtott érzelmeiket, vágyaikat, szenvedélyüknek, gyűlöletüknek hirtelen gátja szakadt és tárgya lett. Ha még néhány percig kitartoán hagyja magát gondolkozni, talán mindent megfejt, amin most egy sereg ember töpreng a városban, roppant összefüggésekre jöhetett volna rá, csak-hogy nem érdekelte, mivel benne is átlényegült valami, mindenesetre abban biztos volt, hogy egy kissé mindenki meghibbant, aminek beláthatatlan következményei lesznek, és az egyetlen normális hely a városban most az elmeosztály.”¹⁶

A szöveg nem egyértelmű: „Tar játszik az olvasó megfejtési képességeivel, időnként félrevezeti, csapdába csalja” – mondja egyik kritikusa.¹⁷

A könyv „elbizonytalanít a műfaját illetően, hisz *megengedi*, hogy kriminek minősítsük (ráadásul »vérbelinek«), ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez a mű *több* annál, s ezt a semlegesnek mondható „bűnügyi regény” helyett alkalmazott, nagyobb felhívó erővel bíró „bűnregény” kifejezés is demonstrálja.¹⁸ Éppen a legfontosabb szálak maradnak elvarratlanok: nem tudjuk meg, kicsoda Sági Éva, jöllehet maga a szöveg felveti, hogy lehetett nő az apostolok között is. S nem lesz egyértelmű, mekkora valójában a „hálózat” hatalma, illetve *Szürke galamb* mely szereplői közül kik tartoznak valamelyik titkos hálózathoz, ahogyan kérdéses marad, hogy józanésszel mindez kideríthető-e, ha „ez a város megőrült, ez nem járvány, itt már mindenki magától hülye”¹⁹.

Julia Kristeva Umberto Eco példáját is követte, amikor kirándulást tett a szépirodalom területére. A 2004-es *Gyilkosság Bizánuban* című regénye több szálon fut: az egyikben egy történész kutat a Balkánon; a másikon egy misztiko-pszichothrillerbe illő sorozatgyilkossági szál játszódik az amerikai kultúrát idéző fiktív Santa Barbarában; és napjaink felvillanó Párizsa adja a helyszíneket és velük a lehetséges világmodellek közül a harmadikat. A Balkán az összetett és összekeveredett identitások, San-

ta Barbara a szekták, titkos, de alapvetően fogyasztói világmegváltások világa, a fenyegetett Párizs pedig a Nyugat alkonya lenne, melyet az utolsó oldalakon egy álomban megtörténő, de nagyon is reális robbanás tesz tönkre.

A regény főhőse a nyolcszáz évvel korábban élt bizánci emlékiró, Anna Komnéne életét és műveit kutatja: azaz nyomoz utána. Felépíti és megérteni igyekszik azt a világot, amiben a történet- és memoáíróként jelentős – egyébként magyar kapcsolatokkal is bíró, sőt a magyar irodalomba is bekerült – Anna Komnéne története interpretálható. Az értelmezés egyrészt a történelem egy másik korszakában élő, mai fogalmaink szerint értelmiségi nő életére fókuszál, másrészt pedig azt mutatja, hogy a tizenegyedik-tizenkettedik századi keresztesháborúkkal, trónbitorlásokkal és árulásokkal teli Bizánuban is okkal gondolhatták a kortársak, hogy közel a világvége.

A jelen és a múlt egymásra monitírozható. Megkockáztatható, hogy Kristeva önértelmezését is olvassuk. A könyvben Anna Komnéne szinte modern íróvá válik, aki az önmeghatározására és a világfelejtés megakadályozására már a felejtés és a nyelv szinte posztmodern bizonytalansága miatti biztos vereség tudatában tesz kísérletet:

„Ennek tudatában én, Anna, Alexiosz és Eiréné császárok lánya, a bí-

bor sarja és gyermeke ...el akarom mondani e művemben atyám tetteit, melyeket a jogar birtokában hajtott végre, s amelyeket a koronázás előtt cselekedett más császárok szolgálataiban, mert nem szabad ezeket némaságra kárhozatni, az idő folyama nem sodorhatja őket a feledés tengerébe.”²⁰

Sághy Marianne szerint Anna „a saját kora számára írt, hiszen jól tudta, hogy a történetírás mindenekelőtt politikai aktus. (...) Feminista, aki „apja legidősebb és legkedvesebb gyermeke volt, akit öccse születéséig arra neveltek, hogy ő lép majd apja örökébe. (...) És véleményformáló értelmiségi, aki „megszokta, hogy ő jelentős személyiség az Impérium épületében, s minden tette valósággal államaktus is.”²¹

A könyvben minden fejezet előtt mottó áll. Az első a szöveg elején Máté evangéliumából: „Ha valaki én utánam akar jöni, tagadja meg magát, és vegye fel az ő keresztjét, és kövessen engem.”²² A második egy létező sor Anna Komnénétól: „Nem azért vállalkozom az alábbiak írására, hogy fitogtassam rátermettségemet, hanem azért, hogy e fontos téma ne maradjon tanú nélkül az eljövendő nemzedékek előtt”. A számunkra legérdekesebb pedig talán a harmadik: „Talán van bennem egy mélyen elfojtott bűnözési hajlam, mert különben nem érdeklődnék ennyire a bűnözők iránt és nem írnék ilyen

gyakorta róluk. (...) Ha a szerző nem vonzódik a bűnözőkhöz, nem lesz sikeres.”²³ Patrica Highsmith sorai azért érdekesek, mert Máté egyéni választást sugalló versével ellentétben a hajlamnak az akaratnál fontosabb szerepét hangsúlyozza. A harmadik mottó a mai olvasónak felkínál egy olyan értelemzést, ami a könyv 2004-es olvasatából kimaradt: azt, hogy Kristeva életében, ahogyan Tar esetében is, létezett a könyv lapjain kívül is egy nagyon is valóságos titkos hálózat. A bolgár titkosszolgálat és a jeles francia teoretikus kapcsolatának ismeretében máshogy olvassuk Patricia Highsmith idézett sorait: „Ha a szerző nem vonzódik a bűnözőkhöz, nem lesz sikeres.”

II.

Eco hőse ezzel a mondattal igyekszik bemutatni a *Foucault-inga* végén, hogy az összeesküvés hívei és elutasítói között az észérvekkel fel nem oldható hit az elválasztó határ: „És hiába mondom, hogy térképek márpedig nincsenek, nekik az a térkép csak azért is kell majd.” Aki hisz a térkép létezésében, annak a „térképek márpedig nincsenek” tagadása olyan, mint a „minden krétai hazudik” bizonyossága, vagy Dosztojevszkij vagy Bulgakov műveiben a Sátán hiánya az ateisták között. Tar *Szürke galambja* szerint „a bűn vilá-

gában minden csupa jelkép, metafora”²⁴, s ebben az attitűdben bármi a bűn jelévé válik. S a jelek és a jelentések végtelenjében a hipotézis előbb-utóbb igazolódik.

De meg lehet-e vonni a határt a helyes és a helytelen értelmezés között? Hány egymásba kapcsolt motívum, toposz, értelemezendő irodalmi tény, azaz hány értelmezendő jel kell egy szöveg kapcsán a hiteles értelmezéshez? És hány jel tudatosulása és értelmezése kell a világban való helyes eligazodáshoz?

A vizsgált szövegek tematikája, értelmezése, olykor szerkezete is a hálózatszerű gondolkodás lehetőségeire épül, ám felborítja, kiforgatja azokat. Sőt, nem pusztán felcserélődik a megértés és a félreértés, hanem értelmezhetetlenné válik a kettő közötti különbség.

A szöveg és a világ jeleinek helyes olvasása hasonló kompetenciát igényel. A megértés az antik hermeneutikától Schleiermacheren át napjaink gondolkodásáig olyan szellemi reprodukív alkotófolyamat, amely a szellemi kongenialitás alapján áll és nem korlátozódik az írott nyelvre. Ugyanakkor kérdéses, hogy a világhoz való viszonyt a megértés vagy a félreértés határozza-e meg: Schleiermacher szerint „önmagától a félreértés adódik, és a megértést [ezért] minden ponton akarni és keresni kell”.

Az irodalom értelmezése a felismert, és megértett titkokra épült. Titoknak számít az olvasott betűsor, az idegen betűrendszer, az első jelentésétől eltérő kontextusban álló szó értelmezése a konkrét nyelvi szituációkban, szóképekekben, metaforákban. De megfejtést igényelnek az új értelmezési közegbe emelt szövegek is, mint Örkénynek a szolgálati szabályzatból átemelt *Kivégzési szabályzat* című egypercese.

Az értelmezés mindig egy hálózat feltérképezése. Ám míg a „hálózat kutatás valóságos rendszerekre utal”²⁵, addig a vizsgált irodalmi szövegekben olyan vizionált rendszerek jönnek létre, amelyeket a saját határok hiánya, sőt a különböző új területek tetszőleges létrehozása és összekapcsolhatósága jellemez. Sőt, még a szövegen belüli értelmezések a szövegen kívüli hálózatokra is úgy terjednek ki, hogy azokat a keresett „nagy egész” részeivé teszik.

A megnyitott értelmezések hálózatában a fenyegetettség hipotézise miatt olyan idegen és ellenséges közegek jönnek létre, amely úgy épül a szöveg és a szövegen kívüli világ folyamatos átjárhatóságára, hogy az átjárhatóság átírható szabályai újra és újra megerősíthetik a kiinduló fenyegetettség-érzést.

Kálmán C. György szerint az „irodalomrendszer maga is sokrendszerű: minden kultúrában nyelvek, konvenciók, akár kultúrák együtt-

éléséről kell beszélnünk. A különleges eset nem az, ha a rendszer találkozik más rendszerekkel, hanem éppen az, ha efféle érintkezés, csere, átvétel, szembenállás nem jön létre (ha létezik ilyen egyáltalán).”

Az általunk vizsgált szövegek a hálózatszerű gondolkodás lehetőségeire épülnek, ám felborítják, kiforgatják azokat.

Ahogy az összeesküvés-elméletek a „hivatalos” narrációval szemben fogalmazódnak meg, s mivel éppen az elhallgatott tények, események feltárása, s azok összekapcsolása adja a felmutatni akart igazságuk lényegét, s így folyamatosan valami nem láthatóra, elrejtettre, vagy egyenesen nem létezőre hivatkoznak. Gyakran a Biblia vagy Korán kinyilatkoztatásként vagy jóvendőmondásként olvasott valódi értelme is csak a beavatottnak, s nem az egyszerű hívőknek nyílik meg.

A hivatkozások alapja lehet az elveszett szöveg, s az arra alapozott, a valódi és láthatatlan összefüggéseket megmagyarázó tudás. E paradox modell egy mára elveszett, kvázi-valóságos világ iránti nosztalgiát testesít meg, azt a nézőpontot, amelyben Boym szerint az újkori állapotok specifikus jellegzetességei kiradírozásra ítéltetnek; az újkori történelem csak az ősi próféciaák beteljesedéseként jelenik meg.²⁶

Véleményem szerint Boym gondolata hozzákapcsolható Assmann elméletéhez, mely szerint a mitológikus világképben csak a visszatérő esemény számít²⁷; ez esetben az összeesküvés-elméletek magyarázata az a kulturális anakronizmus, amely a modern és posztmodern korban az archaikus kor iránti vágyban megnyilvánul. Ennek személyes-pszichológiai, illetve a mediális-kollektív aspektusai a vizsgált szövegek kapcsán is kutathatóak.

A paranioa és a világösszeesküvés feltételezése ugyanannak a bizonyosságkeresésnek a két oldala. Freud szerint a paranoia az ember önmagához való rögzülése, illetve a külvilágnak a projekció mechanizmusa által való egyre radikálisabb kirekesztése: „A paranoiás úgy hiszi, hogy a véletlenszerű eseményekben mintázat rejlik, és minden valamiképpen övele függ össze. E téveszme racionális jellege igen lényeges: minden elemnek és részletnek értelme van egy zárt rendszerben, amely öncsalással terhes premisszákon alapul.”²⁸

Az összeesküvés-elméletek a freudi regresszió mintájára rögzítenek egy korábban már sikertelennek bizonyult magyarázatot. Ahogy Freud elméletében az egyén újra találkozik egy korábban már meg nem oldott problémával, s újra rossz megoldást preferál, úgy kollektív szinten az összeesküvés-elmélet világmagya-

rázata az egyre bonyolultabb és kiismerhetetlenebb világban is visszatér ahhoz az interpretációhoz, amely egyszer nem bírta ugyanezt a komplexitást kezelni.

Lacan a paranoiás állapotot nem egyszerűen a normális psziché elmentésének, hanem egy bizonyos fejlődési stádiumnak feleltette meg. Sőt Bókay szerint „a tükörben látott egyszerre én és nem én, és ez a másság az ént paranoid struktúráként cselekszi meg”.²⁹ A paranoia a fel nem nőtt ember pszichéjében rejlik. Borges *A halott embere*, Tar Molnár főhadnagya, Csiszár őrnagya vagy Eco hősei pszichésen egyaránt a kamaszokkal rokoníthatóak. Jellemző, hogy a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvében* a nőktől való félelem is benne van. Racskovszkij szerint a keresztényekre leselkedő egyik fő veszély a „zsidó nők, akik a francia, olasz és spanyol asszonyok képében tevékenykednek”.³⁰ Ez az elutasítás egyszerre mutatja az egzotikusra irányuló elfojtandó vágyat és a női nem egészére érvényes félelmet.

A paranoid gondolkodás a hiányzó *negatív* középpontot igyekszik megkeresni egy olyan világban, amelynek a közepe, s amelyben az ember helye egyaránt bizonytalan; a beavatottak is folyamatos változásban vannak, ahogyan a világmagyarázó „urtext” is relatív: az elsőnek tekintett szöveg mögött mindig lehet egy azt megelőző szöveg is. Jó

példa erre, hogy Eco *Foucault-ingájában* a *Cion Bölcseinek Jegyzőkönyve* csupán része a Templomosok nagy tervének, Danilo Kišnél pedig a szöveg közepén áll.

A bizonytalanság a szövegek terében is megfigyelhető. Borgesnél a Rio Grande do Sul mocsarai vagy az *Elágazó ösvényű kertje* középpont nélküli rizóma alakzatot rajzolnak ki, s a többi vizsgált szövegben sincs a világnak jól definiálható közepe: Danio Kiš *Királyok és bolondok* könyvének hősei már elhagyták Oroszországot, Eco Casaubonja bejárja a világot, de nem találja helyét, Kristeva regényének több központja van, s a Tar Sándor-féle Debrecen is labirintusnak hat.

III.

Hol és hogyan jelölheti ki az én egy feltérképezhetetlen világban a saját helyét? Borges felütése a *Tlon Uqbar & Orbis Tertiusban* ezt a problémát fogalmazza meg, „Egy tükör és egy lexikon találkozásának köszönhetem Uqbar fölfedezését”. Megteremthető-e a kapcsolat a konkrét én és az ember elvont fogalma között? Létezik-e azonosság az ember önmagáról alkotott képe és a kor deskriptív emberképe között? És nem is könnyű nyelvet találni az én pozicionálására egy olyan világban, amely Barabási hálózatelmélete szerint is szűk és tá-

gas egyszerre, amelyben a „hatlépésnyi távolság cseles, mert azt sugallja, hogy társadalmunk hatalmas mérete ellenére könnyen bejárható, ha követjük az embereket összekötő ismeretségi kapcsolatokat: a hatmilliárd pontból álló hálózaton, amelyben tetszőleges pontpár átlag hatlépésnyi távolságra van egymástól. Talán meglepődhetnénk azon, hogy tetszőleges két ember között egyáltalán van útvonal. (...) Nem ismerjük barátunk minden barátját, azok barátairól és ismerőseiről nem is beszélve. Logikus, hogy a társadalmi kapcsolatok útlevegásai többnyire kiesnek látóterünkéből, csak akkor fedezzük fel őket, amikor megdöbbentő következményeikkel szembesülünk.”³¹

A megdöbbentő következmények lehetősége félelmet szül. S ez a lehetőség kiegészül a Pareto-elvvel, ami a hálózat túlburjánzását és hatalmát mutatja a kapcsolati háló egyszerű résztvevője felé: „a közelebről meg nem határozott világot egyrészt erkölcsileg igazolhatatlan módon a nagy hálózatok irányítják, másrészt minden mindennel összefügg: „a web hivatkozásainak 80 százaléka a weboldalaknak csupán 15 százalékára mutat; a tudományos hivatkozások 80 százalékát a tudósok 38 százaléka kapja; a hollywoodi kapcsolatok 80 százaléka a színészek 30 százalékához kapcsolható.” A Barabási által növekedőnek nevezett hálózatok tehát a „gazdag egyre gazdagabb lesz” elvét

követik, vagyis azt a népszerűségi vagy preferenciális elvet, miszerint egy hálózat új pontjai nagy valószínűséggel a legtöbb kapcsolattal rendelkező csomópontok valamelyikéhez fognak kapcsolódni.”³²

Eco „afféle tudományos detektív” hőse azzal szembesül, hogy a hatvanas évek teljességvágynak a bukása után a hetvenes-nyolcvanas évek jelene s vele a kezdődő digitális kor ugyanolyan nehezen viseli a bizonytalanságot, mint a korábbi évszázadok, ám ennek kezelésére a vallás és a racionalizmus megroppanása után nincsenek bevett módszerei.

A vizsgált szövegekben a cselekmény elemeit, de az összekapcsolás szabályait is az olvasónak kell felismernie. Nem pusztán a hálózatmodell érvényes, miszerint az „utóbbi időben az irodalomra rendszerként tekintünk, és nem könyvek/szövegek/nyelvi konstrukciók gyűjteményére”, de a mozgásban lévő szerkezet is értelmezés tárgyává válik: „amint elkészítjük egy darab hálózatát, többé már nem a darabon magán dolgozunk, hanem egy modellen (...), egy modell lehetővé teszi azt, hogy rálásunk egy összetett objektum felszín alatti struktúráira.”³³

A paranoid összeesküvés-elméletek paradoxona abból ered, hogy az adott kultúra történeteinek alternatív verzióit hozzák létre. Kerényi Ká-

roly szerint a mitológia „egy magamagát formáló, kibontakozó és összes változataiban félreismerhetetlen alapszöveg. Ennek az alapszövegnek a szavait nem lehet rekonstruálni, csupán a variációk szavait lehet ismétetni. De különbségeik mögött mégis föl lehet ismerni valami közöset: egy történetet, amit sokféleképpen lehet elmondani, mégis ugyanaz marad.”³⁴ A paranoid elbeszélés ugyan a közös mitológiából táplálkozik, de az alapszövegek visszavonása a valódi célja. A *Cion bölcseseinek jegyzőkönyve* jó példa erre. A *Jegyzőkönyv* antiszemitizmusa a Biblia visszautasítása helyett inkább annak kiforgatásán alapul: az eljövendő „Zsidó Király”, a „kiköpött kozmopolita szörnyeteg”, az „Univerzum valódi Pápája”, a „Nemzetközi Egyház pátriárkája” de még a „százkarú Visnu istenség, ki száz tenyerében a titkos élet forrásait birtokolja”, tulajdonképpen a világot egyesítő újszövetségi Krisztust teszi a félelem tárgyává. Az univerzális történet globalitásában a törzsi, partikuláris világkép miatt úgy lát ellenséget, ahogyan Freud *Mózes és az egyistenhit* című tanulmánya szerint a kereszténységgel szembeni ellenézés áll az antiszemitizmus mögött.

Frederic Jameson szerint a technológia ugyanúgy egy mindig megújuló, véget nem érő folyamat, mint a paranoid gondolkodás³⁵. Ráadásul a technológia mint a titkos tudás

kinyilatkozásának médiuma, összekapcsolódik az általa hordozott tudással. Érdekes paradoxon ugyanakkor, hogy a technikától való félelem mellett az összeesküvés-elméletek terjesztése és dekódolása mindig az éppen legmodernebb módon terjed a könyvnyomtatástól a közösségi médiáig. Sőt, a technológia egy olyan ellentétre épülő végtelen spirált hoz létre, amely arra épül, hogy a megfelelő médiumok ugyan mindig a kor lehető legtöbb olvasójához juttatják el a kérdéses szövegeket, ám ezzel hiába jön létre a lehető legtöbb olvasat, mert az olvasatok sokasága éppen az értelmezői közösség zárt jellegével ellentétes. A beavatottak számának növekedésével a kiválasztottság exkluzivitása kerülne veszélybe.

Heather Love szerint a paranoia „alapvetően ellentétes, reflexív, utánzó, a negatív érzelmekre épül és erősen hisz a fenyegetettségben.”³⁶ Ezért megkockáztatom, hogy az összeesküvés-elméletek párhuzamosak a bahtyini karnevállal. A karneválhoz hasonlóan az összeesküvés-elméletek is a megszokott világ kiforgatásán alapulnak: ám míg a karnevál úgy borítja fel átmenetileg a rendet, hogy közben a megszokott kulturális szintek közötti kohéziót is biztosítja, hiszen „úgy tagad, hogy egyszersmind meg is újítja, amit tagad”; addig a paranoid titokkeresés a kultúra

belső kapcsolatait felszámolni igyekszik azzal, hogy végérvényesen megszüntetni akar.

Az összeesküvés-elmélet a bahtyini karnevál perverz változata. Míg a karneválban „maga az élet játszik – színpad, rivalda, színészek, nézők, vagyis minden sajátosan művészi eszköz nélkül –, s amit eljátszik, az önmagának egy másik, szabad (kötetlen) megvalósulása, saját újjászületése és jobb elvek szerinti megújulása. Az élet valóságos, egyszersmind megújult, eszményi formája is”³⁷, addig az összeesküvés-elméletet az életet rendezőként dirigálni kívánó akarat irányítja. Nem véletlen, hogy Danilo Kiš metaforája a pogrom kapcsán a színpad és a valóság viszonyát idézi fel: „A félhomályos szobákban megcsonkított, vérbefagyott férfi testek hevernek, s a félig leszakított nehéz függönyük mögül megerőszakolt leányok eszelős tekintete mered a semmibe. *A látvány ennek ellenére valóságos*, mint ahogy valóságosak a holttestek is. Ebben a rémséges *színpadi képben* egyedül a hó művi. (kiemelés tőlem)”³⁸ A pogrom végrehajtói az általuk helyesnek

vélt perverz szabályok szerint az életet teszik színpaddá.

Az összeesküvés-elmélet is a világ megismerhetetlenségéből fakadó frusztrációt akarja felszámolni, hasonlóan ahhoz, ahogy Bahtyin a karnevállal kapcsolatban az elidegenedés átmeneti megszüntetéséről beszél. Ám ahogyan Tímár Krisztina megjegyzi, a „premodernség karneválja azonban a modernségben már nem működik.”³⁹

S míg a bahtyini „karnevál szemben állt minden örökkévalóval, befejezettel és véglegessel. A nyitott jövőbe tekintett”, addig a paranoid világszemlélet a múltat rögzíti. A karnevál egyszersmind új életre kelti, meg is újítja azt, amit tagad, s ezáltal a kultúra szintjei közötti kohéziót is biztosítja, a paranoid titokkeresés a kultúra egyes részeinek hamisságát igyekszik „leleplezni”, s a leleplezett részeket kiiktatni. Hiába jellemző rá a karneválhoz hasonlóan, a „fonákjáról látás logikája”, ez a kiforgatott karnevál az észszerűség feláldozásával nem látni, hanem láttatni akar.

1. Németh Zoltán: *Hálózatelmélet és irodalomtudomány*. In Helikon, 63. évf. 2. sz. 2017, 173–192, 175. <https://docplayer.hu/104894051-Irodalom-es-kulturatudomanyi-szemle.html>, Hálózat-különszám.
2. Boym, Svetlana: Az összeesküvés-elméletek és az irodalmi erkölcsiség: Umberto Eco, Danilo Kis és A Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyve – PDF Free Download (adoc.pub)
3. Moretti, Fanco: Franco Moretti Gráfok, térképek, fák. In Helikon, 63. évf. 2. sz. 212.
4. Borges: *A halál és az iránytű*. Ford.: Jánosházy György, in uő: Jólfésült mennydörgés, összeállította: Scholz László, Pécs, Jelenkor, 2018. 181.
5. Borges: *A halott*. Ford.: Huszágh Nándor, i. m. 233.
6. Borges: *Az elágazó ösvények kertje*. Ford.: Boglár Lajos, in uő: *Körkörös romok*, Kosmosz Könyvek Budapest, 1972. <https://docplayer.hu/184507547-Jorge-luis-borges-korkoros-romok.html>
7. Eco, 167.
8. Eco, 38.
9. Boym, i. m.
10. Lásd Kiš, Danilo: *A holtak enciklopédiája*. Ford.: Borbély János, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. http://acta.bibl.u-szeged.hu/38047/1/harmadkor_006.pdf
11. Kiš, i. m.
12. Kiš, i. m.
13. Eco, 165.
14. Boym, i. m.
15. Boym, i. m.
16. Tar Sándor: *Szürke galamb*. Magvető, Budapest 169.
17. Angyalosi Gergely, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/tar-sandor-szurke-galamb-cimu-regenyrol>
18. Benyovszky Krisztián: *Egyenruhás madárjósok* (Tar Sándor: Szürke galamb. Budapest, Magvető 1996.). Kalligram, XII., 2003. február. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2003/XII.-evf.-2003.-február/Text-t-urak>
19. Tar, 230.
20. Kristeva, 11.
21. Sággy, Rubicon, https://rubicon.hu/magyar/oldalal/nok_a_keresztes_hadjaratban
22. Kristeva, 5.
23. Kristeva, 143.
24. Tar, 43
25. Németh, i. m.
26. Lásd Boym
27. Lásd Assmann: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, 1991, 17.
28. Freudot idézi Boym, i. m.
29. Bókay Antal: Hisztéria-kritika és paranoia-kritika – a szürrealizmus kalandjai a pszichoanalízissel és a lélek titkaival, *Imago*, 2020, 9, 46. http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2020_3.paranoia_patologia_es_a_muveszetek/5-Bokay.pdf
30. Boym i. m.
31. Barabási Albert-László: *Behálózza. A hálózatok új tudománya*. Budapest, Helikon, 2011, 34.
32. Barabási Albert-László: *A hálózatok tudománya*. Budapest, Libri, 2016, 137.

33. Moretti, Helikon, i. m. 218
34. Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Budapest, Gondolat, 1977. Ford.: Kerényi Grácia, 11–12.
35. Jameson, Fredric: *A Singular Modernity*. Radical Thinkers, Verso, 2002.
36. Heather Love, Paranoid Reading and Reparative Reading. <https://www.bu.edu/honoringeve/files/2009/09/paranoid-reading-and-reparative-reading.pdf>
37. Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Gondolat. 1982, 13.
38. Kiš, i. m.
39. Timár Krisztina: Halál a modernségben, halál a karneválban. *Kalligram*, 2003. szeptember.

© Fortepan, Magyar Rendőr

1964

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmaz
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:
1089 Budapest,
Magyarok
Nagyasszonya tér 10.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
8100 Ft, fél évre **14 100** Ft,
egy évre pedig **25 200** Ft

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

